

Tungkol sa Realismo sa Nobelang Filipino

■ U Z. ELISERIO

Nagtuturo ng popular na kultura sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas, Kolehiyo ng Arte at Literatura, UP Diliman. Awtor siya ng Di Lang Anghel, Ang Misteryo ng Katana, at iba pang nobela. Bisitahin siya sa ueliserio.net.

ABSTRAK

Tinatalakay ng papel na ito ang iba't ibang perspektibo ng realismo sa kritisismong Filipino, mula kay Salvador Lopez at Bienvenido Lumbera hanggang kay Romeo Dizon at Crisanta Nelmida-Flores. Gayundin, sinuri nito ang presentasyon sa nobelang Filipino sa mga kasaysayang pampanitikang isinulat nina Resil Mojares at Patricia Jurilla. Sinisipat ng papel ang usapin ng relasyon ng realismo at realidad, at naghahain ng alternatibong materyalistikong lapit sa kultura kung saan sa anyo, imbes na sa nilalaman, hahanap ng historikal na marka ang kritiko. Nagbigay rin sa papel ng mabusising pagbabasa sa nobelang Ang Makina ni Mang Turing ni Ramon Guillermo, at pagsilip sa mga tendensiya ng nobelang Filipino sa huling labinlimang taon (2000-2015).

Mga susing salita: realismo, materyalistikong pagsusuri, Resil Mojares, Patricia Jurilla, nobelang Filipino

ABSTRACT

The paper discusses different perspectives on realism in Filipino criticism, from Salvador Lopez and Bienvenido Lumbera to Romeo Dizon and Crisanta Nelmida-Flores. It also analyses the presentation of the Filipino novel in the literary histories written by Resil Mojares and Patricia Jurilla. The paper problematizes the relationship of realism and reality, and presents an alternative materialist approach to culture, where the critic finds the traces of history in the form and not the content of the literary work. There is also a close reading of Ramon Guillermo's Ang Makina ni Mang Turing, and a peek at the tendencies of the Filipino novel for the past 15 years (2000-2015).

Keywords: realism, materialist analysis, Resil Mojares, Patricia Jurilla, Filipino novel

Ano ang gagawin natin sa realidad? Sapat na bang ilahad na mayroong kape sa kusina? Paglalantad ba kung ideklarang hindi buo ang pagkakabalat sa dalanghita? Kanino ipinapaalam ang mga sikretong ito? Siyempre pa, hindi naman realismo ang paglilista ng utang. Hindi dahil may pagsisiwalat ng detalye'y realistiko na agad. Lumalabas na hindi pa natatanggap ng mga kritiko ang memo, pero alam na ng mga nobelista ang katotohanang ito. Sa paunang salita sa edisyong 1987 ng *Tutubi, Tutubi, Wag Kang Magpahuli sa Mamang Salbahe*, inamin ni Jun Cruz Reyes na may "limitasyon" ang kaniyang "panggagagad" sa kasaysayan. Ibinigay niyang halimbawa ang "singkong bulaklak at commercial ng coke na 'Coke Is It' [na] hindi noong 1972 lumabas." Ang kaniyang paliwanag sa manipulasyong ito: "nagagandahan ako kaya, ginamit ko na rin." Hindi ito pang-uusig kay Reyes kundi pagdiriwang na hindi siya nagpapatali sa realidad. Dagdag pa nga niya, "Marami pang ibang detalye, hindi ko na iisa-isahin" (iii). Sa ika-12 kabanata ng nobela, dahil sa gutom at iba pang problema, nagdidilirang hinimatay ang bidang si Jojo sa bus. Buti na lang at may tumulong sa kaniya, ang babaeng si Mamay, na inuwi siya sa bahay para painumin ng tubig at pakainin ng lugaw (133-144). Contrived bang maituturing ang pangyayaring ito? Hindi kapani-paniwala? Hindi... realistiko? Pero mahuhusgahan lang ang nobela na hindi umaabot sa istandard ng realismo kung pagkarealistiko ang istandard na gagamitin. Kung, halimbawa, titingnan ang *Tutubi* bilang fairy tale, agad na makikilala si Mamay bilang donor, na ang silbi nga sa kuwento ay tumulong sa bida.

Tatlo ang layunin ng papel na ito. Una, ilatag ang dominasyon ng realismo sa kritisismo ng nobela sa Pilipinas, may diin sa *Origins and Rise of the Filipino Novel* ni Resil Mojares. Ikalawa, magbigay ng kontra-kasaysayan ng nobela na kakatawanin ng *Tagalog Bestsellers* ni Patricia Jurilla. Sa bahaging ito rin magbibigay ng paglalarawan sa ituturing kong mas mainam na pagdadalumat sa materyalistikong pagsusuri ng panitikan. At ikatlo, magbigay ng ilang tala tungkol sa mga nobelang Filipinong nalathala mula taong 2000 pataas, na ang kulminasyon ay mabusising pagbabasa sa gawang *Ang Makina ni Mang Turing* ni Ramon Guillermo.

DOMINASYON NG REALISMO

Sa bahaging ito nais ko munang maglatag ng ilang tala tungkol sa realismo mismo. Mainam nang maghanap ng kahulugan mula sa Filipinong manunulat. Ang napili ko ay si Salvador Lopez, na bagaman hindi ang nagpauso ng realismo sa Pilipinas ay isa mga mas sikat na advocate nito, sa kaniyang "Literature and Society" at "Proletarian Literature: A Definition." Tulad ng maraming diskurso, nakabase ang kay Lopez sa dalawang bagay, (a) binary opposition, at (b) naratibo ng pagbabago.

Ang kasalungat ng mahusay na uri ng literatura para sa kaniya ay iyong mga gawa ng naniniwala sa "sining para sa sinig" (Lopez 180-181, 186). Ang mga manunulat na ganito ang prinsipyo'y gusto lamang tumalakay sa "magagandang bagay," samantalang nais baguhin ng manunulat na nakikita ang ugnayan ng literatura at lipunan ang lipunan. Ang nakapagtataka, iniiba rin ni Lopez ang literatura, kahit iyong nakikisangkot, sa propaganda,

na ayon sa kaniya ay hindi nagtatagal (183, 223). Mangingitlog ang dalawahan ni Lopez, makakapulot tayo ng apatan: tekstong ganda lang ang pokus (“sining para sa sining”), tekstong gamit lang ang pokus (propaganda), tekstong maganda at may gamit (literatura), at wala na ngang gamit ay hindi pa maganda (itong huli ay lohikal na kongklusyon ng iskema ni Lopez, bagaman hindi niya ito binanggit at, siyempre, pinangalanan).

Bukod sa binary opposition, gumamit din si Lopez ng kuwento, ginamit niya ang retorika ng pagbabago. Sa simula, may hindi alam ang manunulat. Pagkatapos, malalaman niya ito, kaya siya makikisangkot. Halimbawa niya rito si Teodoro Kalaw (177-179) at ang Pranses na si Emile Zola (185, bagaman may twist kay Zola, kasi magsisimula siyang nakikisangkot, magiging complacent, saka magbabalik-loob). Kaiba sa ebolusyong ito (i.e. mula pagiging walang alam tungo sa pakikisangkot) ang manunulat na magmumula sa pagiging walang alam tungo sa pagiging walang pakialam, na bininyagan ni Lopez bilang “indifferentism” (180). Iba pa rin dito ang manunulat na sinikal at namumuhi sa tao. Kung babalikan ang iskema ng apatan sa itaas, mapapansing maaaring ibilang ang manunulat na lulong sa “misanthropy” sa gumagawa ng propaganda at nakikisangkot sa lipunan (iyon nga lang, sa paraang hindi gusto ni Lopez). Kaya nga ang sanhing nakikita ni Lopez sa mga problemang ito ay “twisted point of view” at “faulty understanding of the basic principles that underlie human existence” (180). Kung kaya nga siya ang perpektong tagabenta ng realismo, dahil naniniwala siyang mayroong hindi baluktot na pagtingin sa “realidad.” Sabi ni Lopez, “the truly sensitive writer is inevitably a child of his time, it follows that his work must reflect with more or less accuracy the conditions of the society in which he lives” (217, akin ang diin). Ang lahat ng ito ay iniuugnay ni Lopez sa kapakanan ng “proletariat,” at binibigyang-kahulugan niya ang realismo bilang “a resolute search for the fact and its meaning” (222). Ang kaniyang mga “proletarian writers” na “generally conservative in form” ay sumususog sa realismo at itinatakwil ang “literary expressionism, surrealism and dadaism as pathological aberrations” (225).

Para kay Lopez, kung gayon, hindi sapat ang pagkakaroon ng kamalayang panlipunan upang makisangkot ang manunulat sa kaniyang sosyedad. Hindi puwedeng maging pasistang manunulat ka, kailangan ikaw ay maka-proletaryado. Bukod dito, may estilo at ideolohiya ng literatura na sinusulong si Lopez, at iyon ang realismo. Bagaman may limitasyon ang epistemolohiya ni Lopez, may simpatya ako sa politikang kaniyang kinakatigan. Ang simpatyang ito ang dahilan kung bakit pangkalahatan kong tinatalikuran ang kaniyang estetika. Kung bakit ay siyang ipapaliwanag sa kabuuan ng papel na ito. Pansamantala, maaari nang magsimula sa diskusyon ng partikular na anyo na siyang paksa ko.

Ang mismong pagiging amorphous ng terminong “realismo” ang tila ba’y argumento laban sa ideolohiya nito. Katulad din ng walang iisang realidad na maaaring salaminin o ilarawan ang pagkakaroon ng higit sa isang kahulugan ng salita. Sa konteksto ng Kanluraning teorya at literatura, nabanggit ng Marxistang si Fredric Jameson na hindi mapag-iisipan ang paksa mismo, lagi lamang ang kamatayan o pagkawala nito (1). Lagi din itong nabibigyang-kahulugan lamang sa isang dalawahang salungatan: realismo vs. romantismo, realismo

vs. naturalismo, realismo vs. modernismo (2). Naalala ko rito ang joke tungkol kay Marcos. Tinanong daw ng diktador sa kaniyang ministro kung ano ang mga problema ng Pilipinas. Inilista ng ministro ang sagot: imperyalismo, piyudalismo, burukrata-kapitalismo. "Iyon lang ba?" tanong ni Marcos.

Sumagot ang ministro, "Ikaw mismo, pati misis mo."

Hindi kaya't ang realismo mismo ang problema? Para lalo pang magpatawa, tingnan natin ang entry sa Wikipedia para sa "teorya ng realismo": "Ang teorya ng realismo ay tumatalakay sa katotohanan sa lipunan. Karaniwan nitong pinapaksa ang kalagayang nangyayari sa lipunan tulad ng korapsyon, katiwalian, kahirapan at diskriminasyon. Madalas din itong nakapokus sa lipunan at gobyerno. Mahalaga rin sa nagsusuri ng mga akda na maiugnay ang mga pangyayari sa akda o teksto sa lipunan. Halimbawa ng mga akdang masusuri sa teoryang ito ay ang *Iba Pa Rin Ang Aming Bayan, Ambo, Papel, Mga Ibong Mandaragit*, at *Maganda Pa Ang Daigdig*." Mali-mali nga ba ito? Humanap tayo, kung gayon, ng mas iskolarli na depinisyon. Narito ang diskusyon ni Crisanta Nelmidia-Flores:

Bawat akda'y sinipat sa lente ng makatotohanang reproduksyon ng realidad, kung hindi man, siyang ipinagkamalang realidad mismo. Pinagtibay ng reflectionist theory ang pagturing sa panitikan bilang salamin ng realidad, walang labis, walang kulang... Pinaigting ang pamantayang realismo nang dumating sa mundo ng panunuring pampanitikang Pilipino ang Marxismo na siyang nagtakda kung ano ang mabuting panitikan [!!!] at matamang umurirat ng mahalagang ugnayan ng awtor sa teksto, teksto sa lipunan at ang pagsasalikop na ugnayan ng tao (awtor/mambabasa), panitikan at lipunan. Higit na pinahalagahan ang akdang may batikos sa katotohanan ng imperyalismo at ng tekstong may simpatiya sa uring api (35, kay Nelmidia-Flores ang diin, akin ang mga tandang pandamdang).

Siyempre pa, diskusyon ito ni Nelmidia-Flores ng realismo at hindi ang kaniyang huling pananaw tungkol sa panitikan. Hindi rin niya posisyon ang pagturing na ito sa literatura at lipunan: "Halos lahat ng nobelista ay naniniwala na ang kani-kanilang panitik ay buslo ng mga pangyayaring nakasandig sa kasaysayan. Sa madaling salita, bawat nobela'y larawan ng realidad ng kasaysayang Pilipino" (37). Wala nga namang kritiko o manunulat na maniniwala o magpapahayag man lang ng ganitong pananaw sa panitikan. Ang may ganitong teorya ay hindi naman talaga umiiral (at may tagabulag) na "iba." Sa ibang taong ito natin ina-attribute ang mga bulgar at simplistiko, nang sa gayon ay makapaglatag tayo ng ating mas sopistikado at supple na paningin. Sang-ayon sa prinsipyong ito, ang kahulugan ng realismo na ipapalagay sa papel na ito ay mash up ng mga diniskas ni Nelmidia-Flores at ng entry mula sa Wikipedia: ang realismo ay pananaw na ang mabuting panitikan ay iyong tumatalakay sa katotohanan ng lipunan.

Kung paninisi ang magiging moda ko sa paghahanap ng dahilan kung bakit dominante ang pagpapahalaga sa realismo sa nobelang Filipino, pinakamainam nang magsimula sa kritisismo ni Bienvenido Lumbera. Sa kaniyang diskusyon ng nobelang Tagalog sa ilalim ng kolonyalismo ng Estados Unidos, argumento ni Lumbera na naimpluwensiyahan ng mga

mambabasa ang kamalayan ng mga nobelista sa mga paksang kanilang tinalakay, dahil nga ang mga mambabasang ito ay sumuso sa “metrical romances that had remained popular as reading matter up to the outbreak of the Pacific War in 1941” (Lumbera at Lumbera, 94). Pinuri ni Lumbera ang pag-igpaw sa “usual cardboard character types” (94) at pag-iwas sa cliché (95), at ang pagkakaroon ng “vivid character portraits” at “substantiating details” (100). Samantala, sa kaniyang diskusyon ng nobela sa ilalim ng Republika, inusig ni Lumbera ang “sentimentality” at “escapism” (182). Habang tinutuya ni Lumbera ang “contrived” na banghay at “naive” na “resolution of the problem of colonial exploitation” ni Lazaro Francisco, ibinida naman niya ang “deft hand at characterization” at “supple prose style” (183). Lumalabas na hindi paninisi ang magaganap dito kundi pagpapaliwanag. Sa pagtatangkang maglatag ng tradisyon ng panitikang Filipino, dalawang idea ang kaniyang naging prinsipyo: (1) ang mga tula, kuwento, at iba pang anyong gawa sa Pilipinas ay tumatalakay sa lipunang Filipino, at (2) maraming manunulat ang napagsasabay ang pakikisangkot sa mga isyung sosyal at masining na estilo. Kung gayon, halimbawa ng manunulat na naisasakatawan ang dalawang prinsipyong ito ay si Constante Casabar. Ayon kay Lumbera, “literary training at UST had exposed Casabar to masters of modernist fiction in the West, and the sophisticated craftsmanship that rubbed off on him heightened his social consciousness, giving it a near-documentary specificity and pertinence rare in a novel written for the popular audience of weekly vernacular magazines” (185, akin ang diin). Ang mga magasing ito, tandaan, ay halimbawa ng mga peryodikong may maraming mambabasa na ayon kay Lumbera ay may negatibong epekto sa uri ng produktong naisusulat. Sa pamantayan ni Lumbera, ang mahusay na akdang pampanitikan ay may kaugnayan sa lipunan. Pinapalagay rin niyang may uri ng pagsusulat na maituturing na masining o “literary.” Lahat ng ito ay hindi bagong balita, at hindi itinuturing na masamang bagay. Subalit kahit ang mga estilong maituturing na nasa labas ng “masining” na pagsusulat ay kinakain ng ganitong uri ng kritisismo. Halimbawa na lang ang pag-angkin ni Lumbera kay Jun Cruz Reyes. Ayon kay Lumbera: “The dignification of the so-called ‘language of the street corner’ in literature is an achievement of the literary movement of the 1970s which concerned itself with giving voice to the grievances and protest of the Filipino masses. Jun Cruz Reyes ... reminds the reader of the writers of Sigwa (principally, Norma Mirafior) but he has introduced a very personal contribution to the development of the protest short story. His employment of colloquial Filipino that borders on slang is not simply an experiment with language. It is also an expression of the author’s political commitment and his effective stylistic device for understatement and restraint” (197). Ang paggamit ng wika ng kanto ay hindi lamang paggamit nito kundi “dignipikasyon.” Ito ay “stylistic” (i.e. “masining”) na “device” (i.e. gamit ito, parang palakol o silya). Hindi na katakatakang nang tukuyin ni Lumbera si Edgardo Reyes bilang isa sa pinakamahuhusay na batang nobelista, ganito rin ang bokabularyong gamit niya. Ayon kay Lumbera, nilabanan ni Reyes ang “lure of formalist experimentation in favor of realistic documentation of the plight of the exploited poor. He has written what is perhaps the most artistically wrought social novel so far by a Filipino author. ... its impact as a reflector of grim socio-economic conditions is as telling” (Mangahas xlix, akin ang diin). Ang ganitong uri ng diskurso ang namamayani sa “Introduksiyon” ni Rogelio Mangahas sa *Sa mga Kuko ng Liwanag* ni Reyes.

Ang kinakampiyon ay ang pagiging masining ng nobela: “masining na paghawak sa wika” (I), “masining na paglalarawan” (II), o ang relasyon nito sa realidad: “makatotohanang diyalogo” (I), “kombinasyong realismo-naturalismo” (III), at “pagkamakabuluhan” (IV). Ngunit ito na rin ang lugar para sabihing hindi lamang ang mga katangiang ito ang itinuring na kapunapuna ni Mangahas. Isinama rin niya ang “inobasyon” (II) at “pag-iwas sa kumbensiyon” (III) ng Sa mga Kuko ng Liwanag. Baka mas mainam na sabihing may tensiyon tungkol sa realismo sa kritisismo imbes na may dominasyon ang diskursong ito sa nobelang Filipino. Ang tensiyong ito ay mapapansin sa dalawang sinoptik na pagbasa ng nobelang Filipino. Ang isa ay kay Romeo Dizon, na sinasaklawan ang mga produkto ng dekada 60 hanggang 80. Ang isa naman ay kay Ma. Crisanta Nelmida-Flores, na sumasaklaw sa mga nobela ng dekada 90.

Sa kaniyang pagsusuri ng mga nobelang Ingles sa kaniyang “Ang Nobela sa Kasalukuyang Panahon,” tinukoy ni Dizon ang mga temang iniinugan ng mga ito: “krisis sa identidad,” “alyenasyon,” “dislokasyon,” mga problema sa “kabuluhan” at “kahulugan” (70), sa madaling sabi, mga problemang burgis. Muli’t muling aatakehin ni Dizon ang pagdidiin nina F. Sionil Jose (sa *The Pretenders*), N. V. M. Gonzales (sa *The Bamboo Dancers*), at Bienvenido Santos (sa *The Man Who (Thought He) Looked Like Robert Taylor*) sa indibidwalismo. Inihambing niya ang mga ito sa mga nobelista sa Tagalog, na pumapaksa “sa kalagayang panlipunan,” umiiwas sa “mga paksang walang kabuluhan o makahulugang kaugnayan sa pang-araw-araw na buhay ng pangkaraniwang miyembro ng lipunan,” at may “pagkiling” sa “mahihirap sa lipunan” (74-75). Sa kaniyang maikling sanaysay (sampung pahina), mapupuna ang ilang bagay. Habang may tatlong pahinang inilaan sa pagtatalakay sa tema at paglalarawan sa mga banghay ng mga nobela sa Ingles, halos hindi naman umabot sa dalawang pahina ang ibinigay sa mga nobela sa Tagalog, at tema lang talaga ng mga ito ang binusisi. Mayroon din namang mangilan-ngilang papuri, halimbawa, sa mga gawa ni Efren Abueg na “punong-puno ng mga makatotohanang paglalarawan, paglalantad, pagsusuri sa sakit ng lipunang kasalukuyan” (75). Dapat bigyang-pansin na ang mga problema ng Pilipinas ay tinalakay rin naman ni Dizon sa unang bahagi ng kaniyang sanaysay (66-69). Ito marahil ang dahilan kung bakit hindi na niya pinayaman ang diskusyon sa mga nobela sa Tagalog, uulitin lang niya ang kaniyang mga nasabi na! At kung gayon napapaisip tayo rito tungkol sa relasyon ng kritisismo sa panitikan. Redundant ang kritisismong sasalaminin lang din naman ang pananalamin na ginagawa ng pinapahalagahan niyang nobela. Baka naman mas makakatulong ang kritiko para magkaroon ng pagbabago sa lipunan kung magboboluntaryo siya sa Red Cross. O, kung ang trabaho niya ay sumuri, at ang kaniyang mga sinusuri ay panunuri, baka naman mas mainam kung suriin niya ang paraan ng panunuri, imbes na purihin lang ang paglalantad at pagsisiwalat nito. Sadya nga bang tamad ang mga Filipino at gusto nilang ang akda na mismo ang magdala ng sarili nitong kahulugan? At mabalik tayo sa tensiyong binanggit ko na kanina—isang talata lang ang ibinigay ni Dizon sa mga tinawag niyang halimbawa ng “modernismo” (73), tungkol sa mga gawa nina Alfred Yuson at Eric Gamalinda. Dito na siguro pinakaakmang ipahayag ang sentral na tesis ng papel na ito: kung ang kritiko ay maghahanap ng realismo, realismo nga ang kaniyang matatagpuan. Sa proseso ng kaniyang pamimili at paghahalaga, nagkakaroon din ng panunupil: ang panunuri ang salamin ng produksiyon.

Mas malay na si Crisanta Nelmidia-Flores sa tensiyong ayaw pakalimot sa papel ng realismo sa kritisismo ng nobela sa Pilipinas. Halos kontradiksiyon na nga ang tensiyon. Sa simula ng kaniyang “Panitikan bilang Panunuring Panlipunan: Pagbasa sa Nobelang Tagalog sa Dekada 90,” binigyang pansin ni Nelmidia-Flores na naging “dominanteng pamantayan sa panunuring pampanitikan ang realismo” (35). Walang pag-aatubili niyang sinipi ang paghahati nina Ruby Alcantara at Lydia Garcia sa kanilang pag-aaral sa “manunulat na may kamalayang panlipunan” at “mga nakalulunod na sentimental na panitik” (35, kay Nelmidia-Flores ang diin). Ganito rin ang kaso sa paghahati ni Helen Estacio Lopez sa mga “social conscious novels” at “love novels.” Sa kaso ng mga nobela sa Tagalog noong 1990s, tinukoy ni Nelmidia-Flores ang pagtalakay nina Domingo Landicho, Carlos Etivac, Genoveva Edrosa-Matute sa mga sakuna sa kalikasan at ang kalupitan ng lungsod. Ngunit malay si Nelmidia-Flores, at malay siyang malay ang mga nobelista sa katotohanang ito, na hindi lang simpleng usapin ang realismo (53). Bukod dito, bukas nga siya sa kapangyarihan ng modernismo. Ayon kay Nelmidia-Flores, “Hindi na mistulang pagtatala lamang ng mga kaganapan sa paligid-ligid [isang napakahusay na depinisyon ng realismo], bagkus, isang aparato ng paglaya, ng pagbalikwas, ang pagturing sa panitikan. Hindi naging hadlang ang indibidwalistikong praktis at pananaw na dulot ng modernismo sa mga nobelistang may makabansang layunin. Nakipagniig ang mga teknik, estilo, at iba pang pamamaraang eksperimental ng modernismo sa nakapunlang mensaheng panlipunan” (36). Mapapansin sa siping ito, at sa pamagat ng kaniyang sanaysay, na ang pinapahalagahan ng kritiko ay ang nagagawa ng teksto (i.e. ang pakikisangkot), imbes na kung paano ito isinasagawa (i.e. ang estilo). Nagkakaroon tuloy ng pakikipagtalaban sa mga nobelista. Kapuri-puri ang ginagawa ng nobela, pero hindi ang pag-intindi sa sarili ng nagsulat nito. Pagkatapos sipiin si Landicho tungkol kina Derrida at Nietzsche, humigpit ang hawak ni Nelmidia-Flores sa teorya ng salamin: “Ang pagtuklas ng katotohanan ay isa nang gawaing walang saysay. Ano ang pangangahulugan at kahulugan ng lahat — ng pagiging tao, ng pag-ibig, at ng buhay? Ang pagtatagisan ng iba’t ibang pananaw sa isang lipunang watak at wasak ay kaparaanang lalong naghihiwalay sa lipunang nangangailangan ng pagkabuo, ng pagkabansa. Tumatambad ang katagumpayan ng nakapipinsalang epekto ng moderno o post-modernismo (na rin?) hindi lamang sa bawat himaymay ng lamang indibidwalistiko kundi lalo na sa kaibuturan ng pagkatao at ng napapagod nang kaluluwa” (51).

Paano naman ang *Origins and Rise of the Filipino Novel* ni Resil Mojares? Unang-una ay kailangan itong purihin. Halimbawa ito ng mahusay na iskolarsyip at makapangyarihang pananaliksik. Pangalawa ay kailangan itong intindihin, bago pa man subukang ikritik.

May apat na kongklusyon si Mojares tungkol sa nobelang Filipino (Mojares origins, 367-368). Una, iba’t iba ang pinagmulan ng anyong ito, i.e. malaki ang utang ng nobelang Filipino sa ating mga epiko, pati sa mga vida at korido. Ikalawa, “syncretic” ang anyo ng nobela. Ibig sabihin, pinag-iisa ang mga katangian ng mga ninunong teksto. Halimbawa nito ang *Ang mga Tunuc sang Isa ca Bulac* ni Magdalena Jalandoni, na ayon kay Mojares ay may elementong didaktiko (mula sa mga “conduct book”) at romantiko (mula sa mga korido) (243). Susi ang ikatlong katangian sa pag-aaral ni Mojares: ang estruktura ng

nobela ay bunga ng pakikipag-ugnayan nito sa mga realidad ng lipunan at tradisyong Filipino kung saan ito umusbong. Ang ikaapat na kongklusyon ay dapat subset lang ng ikatlo: kolonyalismo ang realidad na siyang humugis nang malaki sa nobelang Filipino.

Balikan natin ang ikatlong katangian, ito ang pinakamahalaga. Ayon kay Mojares, may diyalektikal na relasyon ang dalawang "prinsipyong nag-oorganisa," ang tinatawag niyang "impulse" (na tatawagin kong "udyok"), sa nobelang Filipino. Sa isang banda ang "didactic, romantic and aesthetic impulses: tending towards the subordination of narrative to ideas, the idealization of experience, and the cultivation of formal qualities. On the other hand are the fictional, realistic and empirical impulses: tending towards the cultivation of narrative values, empirical observation, and social meaning" (370). Sarado, ayon kay Mojares, ang una, at bukas ang huli.

Tulad ni Lumbera, may negatibong pananaw si Mojares sa relasyon ng nobela at komersiyo. Ayon sa kaniya, inuudyukan ang nobela ng "earlier narrative forms, as well as ... 'popular' Western fiction.... This is one reason why it tends to gravitate towards a 'subliterary' plane. Such tendency is strengthened by the infusion, at an early stage of development, of 'commercial' values in literary production with the rise of popular journalism and publishing" (370). Ito ang dahilan kung kaya may inaatake ang kritiko na "stereotyped" na banghay na kumakahon sa pagkamalikhain (244). Malay siya sa materyal na kondisyon kung bakit ang mga naging nobela ay mayroon lamang "standard, conventional story" at kung bakit ang mga likhang ito ay "topical, harried and makeshift, episodic" at "spontaneous" (248).

At hindi kailangang mag-aalala, sabi ni Mojares. Kahit mula sa pag-uudyok na ito ay may mahusay na produkto, at sa pagpapalawak ng abot-tanaw nagkakaroon ng mas magaling pang nobela (370). Tulad ng nobelang Filipino, mistulang may dalawang nag-uudyok kay Mojares. Ang unay ang siyentipikong nagtatala ng kasaysayan ng nobela, umiintindi sa konteksto ng mga ito at alam kung kailan dapat maghusga. Ang pangalawa'y ang mapagmahal sa panitikan na hindi mapigilang humirit, ang tumawag na "manipulative" sa *At Sa Wakas* ni Fausto Galaruan dahil nililibog [titillates] nito ang "common sentiments and panders to popular demands for wish-fulfillment" (277). Ang Mojares na ito ang, bagaman pumuri sa "supple prose style" ni Lazaro Francisco, ay may back-handed compliment bilang kongklusyon: "The novels of Francisco are a case in which positive talent is undermined by the regressive tendencies of literary production as well as of the intellectual tradition. These novels however show ... that in spite of a wave of commercialism during the period [1920 hanggang 1940], vital currents continued to course through vernacular literature" (323). Hindi naman kailangang magpanggap kung alin sa dalawang nag-uudyok ang dominante sa *Origins*. Ang Mojares na mababa ang tingin sa komersiyalisadong nobela ang parehong Mojares na pumuri kay Rizal, at tumawag sa *Noli Me Tangere* at *El Filibusterismo* bilang mga pinakaimportanteng gawang pampanitikan ng isang Filipinong manunulat (144), kahit na mas marami pa akong kulangot kumpara sa dami ng kayang magbasa nito ngayon. Ang Mojares na ito ang nagbibida sa realismo ni Rizal (149), at siyang malilito sa ugnayan ng realidad, realismo, pakikisangkot sa mga isyung panlipunan, at mga moda tulad ng satire.

Kontra sa Mojares na ito ang tradisyon ng kritisismo sa Pilipinas na materyalista ang lapit sa panitikan. Ang siste, bahagi rin si Mojares ng tradisyong ito. Ito kaya ang tinatawag nilang diyalektika?

TUNGO SA MATERYALISTANG KRITISISMO NG KULTURA

Anong mayroon sa maiikling anyo at nalalapitan ito ng mga kritiko nang walang pag-iimbot? Nagawang ipaliwanag ni Lumbera kung bakit nagtatapos sa panaginip ang mga disin sana'y mapanuligsang tula laban sa imperyalismong Amerikano: umiiwas lang sa represyon ang mga makata (*Revaluation*, 91). Sa maikling kuwento naman, hindi lang pinahalagahan ni Rosario Cruz-Lucero ang isang melodramatikong piyesa, naipaliwanag pa niya kung bakit ito importante. Nagsasalita rito si Lucero bilang tagasalin, pero maaaring kapulutan ng aral tungkol sa kritisismo ang kaniyang punto. Para sa feministang kritiko, nagagamit na halimbawa ang maikling kuwentong nguynguy ng panulat ng babae. Para sa kritikong historikal ang oryentasyon, kakikitaan ito ng mga kumbensiyon ng anyo (Lucero, 144-145). Kung binabanggit ang "materyal," "materyalismo," at "materyalistiko" sa papel na ito, sumususo ng inspirasyon mula sa cultural materialism. Ayon sa entry sa Wikipedia, pinapahalagahan ng ganitong lapit sa literatura ang kontekstong pangkasaysayan ng akda, kasabay ng mabusising pagsusuri sa teksto. Pagpapatuloy pa ng paliwanag:

Cultural materialists seek to draw attention to the processes being employed by contemporary power structures, such as the church, the state or the academy, to disseminate ideology. To do this they explore a text's historical context and its political implications, and then through close textual analysis note the dominant hegemonic position. They identify possibilities for the rejection and/or subversion of that position.

Maaaring itanong, ano ang pinagkaiba nito sa "teorya ng realismo" na inilarawan sa itaas. Sa materyalistang pagsuri sa panitikan, hinahanap ang imprint ng kasaysayan sa anyo imbes na sa nilalaman ng akda (tingnan ang Eagleton 10-17; ikumpara sa Jameson 311).

Upang mas lalo pang luminaw ang tingin sa materyalismo, imbes na magdagdag pa sa depinisyon at paglalarawan, tingnan natin ito in action sa pagtalakay sa mga nangungunang kontemporaneong kritiko, lalo na si Patricia Jurilla.

Sa *Tagalog Bestsellers of the Twentieth Century: A History of the Book in the Philippines* ni Patricia Jurilla makikita ba ang kritisismong walang pagkiling sa realismo at naglalahad ng materyalistang pagkilatis sa nobelang Filipino? Hindi. Pero ito na ang pinakamalapit na mayroon tayo sa kasalukuyan. Sa pangkalahatan ito ay kamangha-manghang libro, puno ng kabatiran at nag-uumapaw sa dunong. Pero bakit pa kailangang tawaging "Tagalog" ang mga bestseller, gayong dalawa sa apat na uri ng tinalakay (komiks at romance novel) ay sa Filipino na nakasulat? Isa pa, pilit bumabalik si Jurilla sa mga nobela sa Ingles na isinulat ng mga Filipino, na nagsisilbing multo at demonyo sa mga bestseller (i.e. ang mga ito ay hindi isinulat para kumita at may dating ng pagiging martir ang hindi nila pagiging mabenta).

Isa pa'y may kahindik-hindik na pananaw si Jurilla tungkol sa "kalikasan" ng mga Filipino, at sinabi niyang tayo ay "masayang bayan" [happy people] (189).

Ano nga ba ang bestseller? Maraming tinalunton na depinisyon si Jurilla, pero sa huli ito ang kaniyang definitibong kahulugan na ibinigay: ang bestseller ay iyong librong nabenta ang print-run (i.e. ang dami ng nilathalang kopya) sa loob ng isang taon (79). At anong klaseng mga libro ang bestseller sa Pilipinas? Ano pa nga ba kundi iyong stereotype ang mga tauhan, hindi kapani-paniwala ang mga banghay, masaya ang katapusan, sentimental, entertaining, at eskapista (78, 186). Nababasa ang mga ito sa loob ng isang upuan, at higit sa lahat sila ay mura (188-189).

Samantalang ang ibang kritiko ay nagsasalita lamang tungkol sa ugnayan ng teksto at konteksto, ipinakita talaga ni Jurilla ang konteksto ng bestseller na Filipino. Kaya ang bida (o ang anti-hero?) ng kaniyang libro ay hindi ang mga awtor, kundi ang mga publisher. Ang apelyidong Roces, halimbawa, ang nag-uugnay sa nobelang Tagalog at komiks. Ano ang matututunan natin kapag nalamang iisang pamilya ang may kontrol sa babasahin ng mga Filipino sa loob ng maraming dekada? Ano ang maituturo sa atin ng katotohanang subsidiary ng National Book Store ang Anvil Publishing (168)?

Sa unang pagbasa ay parang kataka-taka ang lapit ni Jurilla sa panitikan, at maaari pa ngang itanong kung panitikan nga ba ang kaniyang tinatalakay. Oo ang sagot, pero meron ngang mawiwirduhan na lista siya nang lista ng laki ng mga libro (99, 107, 134, 161). Ang hindi maaaring kwestiyunin ay ang paglista niya sa dami ng benta ng mga publikasyon (halimbawa, para sa Aliwan, nasa 115 at 127, para naman sa mga romance novel, tingnan ang 167). Kung ano ang tinatangkilik ng mga Filipino, iyon ang dapat basahin, pag-aralan, at ikritik ng mga iskolar dahil sila ang nakakapuno sa mga pagnanasa at hiling ng karamihan. Ang mga tekstong ito ang tunay na kumakausap sa mga mamamayan dahil kung hindi, hindi sila bibilhin. (Ito rin ang dahilan, halata na, kung bakit dapat pinag-aaralan ng kritiko ang popular na kultura.) Ito ang unang prinsipyo ng materyalistang kritisismo: babasahin ng kritiko ang mga binabasa ng tao. Sa mga ito mahihinuha ang kamalayan ng mga Filipino, at hindi sa kung sinong paham, gaano man ka-supple ang kaniyang prosa. Ito ang kailangan para masapul ang puso ng bayan. Ang gawin ang kabaliktaran ay magrerresulta sa kritikong kasing-alienated ng mga tauhan ni Bienvenido Santos.

Maaaring itanong, paano kung gustong ilapit ng kritiko ang isang partikular na manunulat sa mas maraming mambabasa? Pero ang gusto bang ilapit ay ang manunulat mismo, o ang kaniyang mga idea? Kung idea, panatilihin na lang sa lebel ng idea ang diskusyon, makakatipid pa ng pahinang mapupunta sana sa buod ng banghay. Ngayon, kung ang manunulat at ang kaniyang teksto talaga ang nais ilapit, maaari tayong mag-usisa sa tanong (maituturing na baryasyon kundi man update) na ayon kay Mao Tse Tung ay sentral sa sining at panitikan: imbes na "Para kanino?" ay "Para saan?" Para saan ilalapit ang nobelista at ang kaniyang nobela sa masa? Kung para sa estilo, hindi ito kailangan ng mambabasa. Hindi nakakakain ang mga salita, at isa pa'y kumbensiyon lamang ang nagtatakda kung

ano ang ituturing na “masing” na pagsusulat. Sa mga nanlalait sa paraan ng pagsusulat ng mga nobelistang Tagalog, ito ang paliwanag ni Mojares, “The practice of the novel in the early years of the century was governed by its own set of artistic laws, drawn from the critical precepts of the Spanish literature to which the early writers were exposed. Prolixity, extravagance of language, and digressiveness were traits held in a different light in these times. Amplification and variety, the ornamentation of language and character, the cultivation of admirario through ingenious turns of action, and others, were held to be legitimate principles in the writing of fiction” (*Origins*, 249). At hindi ibig sabihin ay “noon” ito at ngayon ay narating na natin ang bagong paraiso kung saan alam na natin ang tunay na marikit at magandang paraan ng pagsusulat. Lahat ito ay historikal lamang. Ang order ay dapat: (a) babasahin ng mga mambabasa ang teksto, (b) ipapaliwanag ng kritiko ang iba’t ibang aspekto ng teksto, kasama na ang estilo nito; imbes na (a) makakabasa ang kritiko ng mahusay ang estilo, (b) irerekomenda niya na basahin ito ng mas maraming tao.

Sa ganitong paraan maiiwasan, halimbawa, ang pagkakamali ni Lumbera sa kaniyang “The Nationalist Literary Tradition,” kung saan siya naglista ng mga awtor na tumalakay sa bayan (Ordoñez 1-6) imbes na pinag-aralan ang mga tekstong tinatangkilik ng kaniyang mga kababayan (hindi ikinakailang may overlap ang dalawang set na ito). Ang nangyari, naipagpatuloy ang mabuting mito ng relasyon ng Noli at rebolusyong Filipino (Ordoñez 3-4), samantalang naisantabi ang papel ng pasyon sa makabayang tradisyon. Baka naman dahil hindi bagay sa bayang nasa isip ni Lumbera ang bayang nabibigyan ng tinig sa pasyon?

At para naman sa mga naniniwalang mahalaga ang estilo para sa espiritwal na elebasyon ng mambabasa, sasagutin kong mas mabuti pang magsindi ang mambabasa ng kandila sa Quiapo. Mas mura ito nang hindi hamak.

Hindi ito pag-uutos sa nobelista kung ano ang dapat niyang isulat. Ang trabaho ng nobelista ay magsulat ng nobela. Ang trabaho ng kritiko, ng kritiko ng panitikan at kritiko ng kultura, ay ipaliwanag ang kulturang Filipino. Hindi niya ito magagawa kung magpopokus siya sa mga walang kabuluhan sa buhay sa Pilipinas.

May mga magsasabing ang kongklusyon ng mga ideang ito’y ang katapusan ng panitikan. Maaaring sang-ayunan ito. Ang libro ni Jurilla ay kasaysayan ng libro, at hindi ng nobela mismo. Ito ang ikalawang prinsipyo ng materyalistang lapit sa kritisismo: hindi maihihiwalay ang kultura sa lipunan. Kung pag-aaralan ang kultura, pag-aaralan ang lipunan, at kung pag-aaralan ang lipunan, kailangang pag-aralan ang materyal na kondisyon nito. Sino pa nga ba ang magiging ehemplo ng ganitong kritisismo kundi si... Resil Mojares. Kinain na ng ahas ang sarili nitong buntot.

Sa kaniyang “The History in the Text,” nagbigay si Mojares ng apat na paalala: (1) hindi kailangang tungkol sa nakaraan ang teksto para maging historikal; (2) nasa loob ng teksto ang kasaysayan, bilang likhang-sining; (3) hindi kinakailangang ang kasaysayang tinatalakay ng teksto ang kasaysayang papahalagahan dito; at (4) hindi kailangang tungkol

sa malaking bagay ang kasaysayan, maaari itong maging kasaysayan ng pang-araw-araw (Sugbo 1-3, 5).

Ang mga ito'y isinapraktika ni Mojares sa kaniyang "The Islands According to Pigafetta." Siyempre pa, hindi niya pinaniwalaan ang mga pinagsasabi ni Antonio Pigafetta sa *First Voyage Around the World* tungkol sa mga islang naengkuwentro nila ni Magellan, bagkus ay binigyan ni Mojares ng historikal na pagbasa ang teksto.

Alinsunod sa kaniyang inilatag na mga konsiderasyon, ihinugpong ni Mojares ang gawa ni Pigafetta sa mga pampanitikang kadugo nito, ang tradisyong "americanista" ng Italya, at ang "isolario" o Aklat ng mga Isla, uri ng Italianong "travel writing" (Waiting for Mariang Makiling 23). Maikakawing niya sa huli ang teksto dahil sa mga pormal na katangian nito: (a) isla bilang paksa; (b) perspektibong unang panauhan; (c) palitang naratibo at pagpapaliwanag; at (d) kombinasyon ng naratibo at "cartography" (24). Maipapaliwanag naman niya ang koneksiyon sa una dahil ang mga "trope" na ginagamit ng Voyage mula tradisyong americanista ay paraan para patibayin ang awtoridad ni Pigafetta bilang tagasalaysay (27). Para isiwalat ang halata na: hindi man pinapaksa ni Pigafetta ang mga bagay na ito, nakaukit pa rin sa kaniyang teksto ang kasaysayang kinapapalooban niya at nito.

Sa ganitong paraan napapalutang ni Mojares ang sinusupil ng teksto. Halimbawa, sa simula ng naratibo ni Pigafetta, panay ang paglalarawan ng mga sobrenatural at mahikal na pangyayari at nilalang. Pero, pagdating sa paglalarawan ng mga isla, naging mala-makaagham ang kaniyang pagsusulat (29). Mayroong ideolohikal na background ang pormal na pagbabagong ito. Nirepresenta ang Pilipinas bilang lugar na maaaring at napapanahong sakupin (31). Ang pinapalagay ng kaniyang mga kontemporaneo na makatotohanang kronika ni Pigafetta, ay isa lamang kuwento. Tulad ng kuwento meron pa nga itong "foreshadowing" (39). At siyempre nilagyan niya ito ng bida. Ang bidang ito ay si Magellan mismo (36). Iginiit ang karunungan at katapangan ni Magellan, kung paano ito nagsilbing tagabigkis ng misyon. At nirepresenta ang kaniyang kamatayan bilang trahedyang. Pagkatapos mamatay ni Magellan at tumakas sina Pigafetta, bumalik ang sobrenatural at mahika sa kaniyang Voyage. Ang ideolohikal na background din nito ay naipaliwanag ni Mojares. Ang dahilan nito ay takot. "It is as though the fabulizing of the Other appears and increases in direct proportion to its threatening denseness and remoteness" (44). Ang ganitong pagbasa ni Mojares ang nararapat na hanapin sa mga interepretasyon ng mga nobela. Ang maka-Mojares na pagbabasa ng kasaysayan sa nobela ang matutunghayan sa *Necessary Fictions* ni Caroline Hau. Dito, ang *Sa mga Kuko ng Liwanag*, na tungkol sa mga manggagawa ay tinalakay ayon sa relasyon nito sa diskriminasyon laban sa mga Tsino sa Pilipinas (Hau, 133-176), samantalang ang *Hulagpos* ay hindi na lang tungkol sa mga rebolusyonaryo kundi sa mga alternatibong moda ng produksiyon ng panitikan (243-270).

Wala na ngayong nobelang-mag-isa, o nobelang-nagsasarili. Kakambal na ngayon ng bawat isang nobela ang kritisismong nagpapaliwanag dito. Marapat nang hindi basahin, at

imposible nga namang hindi ito gawin, ang mga nobela nang hindi iniisip ang kritisismo sa kanila. Ang pagpapasailalim ng mga indibidwal na nobela (at tula, maikling kuwento, dula, creative non-fiction) ang tagumpay ng kritisismo, at, kung gayon, pagsibol ng panitikan.

IMBES NA KONGKLUSYON: TUNGO SA PAGBABASA

Anoang mangyayari sa kritisismo kung susundin ang dalawang prinsipyo ng materyalistikong pagsusuri? Maiiwasan ang nagpapanggap na kritisismo pero sa totoo lang ay pagbubuo. Makikita na ngayong hindi sapat ang kaunting komentaryo. Hindi na tayo mahuhuli nilang mga halos-advertisement na nga. Wala na ang kritiko-bilang-endorser. Kung naniniwala talaga siyang dapat basahin ang nobelang kaniyang pinakamamahal, magsulat na lang siya ng blurb para dito. Para hindi malabo, hindi ko sinasabing hindi na tayo dapat magbabasa ng nobela (bilang guro, halimbawa), o magrekomenda (bilang kaibigan, kunwari). Ang sinasabi ko ay hindi na tayo dapat magsulat ng kritisismong ang tangi lang namang sinasabi'y "Basahin mo ang nobelang ito."

Ipinapanganak dito ang noon pang nakikisalamuha sa atin: ang sanaysay na kumakain sa teksto. Sa kaso ng papel na ito, ang sanaysay na kumakain sa nobela. May dahilan para umiral ang ganitong uri ng sanaysay, hindi tulad ng iba na appendix lang ang peg. Nakakalason ang ganoong uri ng sanaysay, kaya nga kailangan ng appendectomy. Ang sanaysay na kumakain sa nobela, nagagawa ang hindi kayang gawin ng nobela, ang maging sanaysay. Sa ganitong sanaysay, babaklasin ang nobela, tatadtarin sa pinakamaliit nitong yunit. Bibigyan ng mas malaking papel ang mambabasa, at ang proseso ng pagbabasa. Magtutunggali ang iba't ibang puwersa sa lipunan, maglalaban-laban ang mga uri, kasarian, etnisidad, edad, relihiyon, abilidad-disabilidad. Kung mali-mali ang sinasabi ng nobela tungkol sa problemang agraryo, hindi ito isasantabi sa ngalan ng nasyonalismo. At higit sa lahat, papahalagahan ang wika, na siyang punto ng lahat ng pagsusulat.

Bilang pagtatangkang isabuhay ang ganitong uri ng kritisismo, magbibigay ako rito ng mabusising pagbasa sa Ang Makina ni Mang Turing ni Ramon Guillermo. Kakainin ng aking sanaysay ang nobela.

Alinsunod sa mga tala ni Mojares, ang kasaysayang mahalaga sa nobela ni Guillermo ay hindi ang kasaysayang pinapaksa nito (huling bahagi ng 1800s), kundi ang kasaysayang nakaukit dito (i.e. ang kontemporaneong panahon). Ang nobela ay interbensiyon sa usapin ng wika sa Pilipinas. Lumilikha ito ng posibleng maging anyo ng Filipino.

Sa lahat ng gawa ni Guillermo, lagi niyang binubusisi ang ating wika. Kaniyang kritic halimbawa, ang *UP Diksiyonaryong Filipino*, bilang sirkular (Guillermo, Cajote, Logronio, 54-71). Diniskas din niya ang mga kakulangan at potensiyal ng maugnayin (Zafra, 263-278). Sa kaso naman ng kaniyang mas malaking proyekto, tinalakay ni Guillermo ang pagpasok ng ideolohiyang Marxista at sosyalista sa bokabularyo ng diskursong Filipino sa *Pook at Paninindigan* at ang kapabilidad ng Tagalog na makapagbigay ng panloob na pang-uusig sa kolonyalismong Espanyol sa *Translation and Revolution*. Tangkain man ng Ang Makina

ni Mang Turing na magkuwento, sa huli ang ginagawa lang nito ay nagwiwika. Hindi ito masamang bagay.

Ilang tala tungkol sa metodo. Ginamit sa papel na ito ang computer program na Text Stat upang magbilang ng mga salita. Pinalad na makakuha ng soft copy ng nobela mula sa awtor mismo, ngunit kung hindi man ito available, simpleng scanning lang ng hard copy ang kailangan para magkaroon ng access sa isang format kung saan maaaring gamitin ang computer sa pagtipon ng datos tungkol sa mga salita. Hindi na kailangang sabihing hindi naman ang computer ang gumagawa ng pagsusuri. At muli, hindi man ganito binabasa ang isang nobela, isa itong paraan ng pagkikritik ng nobela.

Mayroong humigit-kumulang 40,000 salita ang Makina ni Mang Turing. Gumamit ito ng higit 6,000 salita. Bukod sa mga inaasahan nang "sa," "ang," "ba," at mga pangalan ng bida (ang mga ito at katulad nito ay hindi na papansinin sa pag-aaral na ito), ang pinakamadalas gamiting salita ay "sigay," na lumabas nang 77 beses. Kaugnay nito ang "sungka," na 51 beses ginamit. Dahil tungkol sa paglalaro ng sungka ang Makina, hindi na ito kataka-taka.

Interesante ang "guerra," na 44 beses lumabas. Hindi "giyera" o "gera" ang ginamit ni Guillermo, kundi ang Espanyol para sa digmaan. Ganito rin ang kaso ng "ajedrez" (chess), na 30 beses ginamit. Ang sumusunod ay ilan pa sa mga Espanyol na salitang ginamit, at ang dami ng beses na lumabas ang mga ito: "turno" [19], "pieza" [14], "solucion" [14], carruaje [16], universidad [13, bagaman sa 6 na beses ay bahagi ito ng proper name], ciencia [12], rebellion [12], Japon [10], direccion [9], novela [9], campeon [10], caso [7], cerveza [7], colonialismo [7], computacion [7], fraile [7], posicion [7], America [6, bagaman dalawang beses ay bahagi ng "America Latin"], cigarillo [6], exhibicion [6], filosofia [6], henio [6], historia [6], tarjeta [6, bagaman tatlong beses ginamit sa freys at hindi mag-isang salita], trabajo [6], acuarela (watercolor) [5], combinacion [5], concepto [5], informacion [5], instruccion [5], invencion [5], misteriosong [5], nieve [5], periodico [7], situacion [5], aleatorio (random) [4], anarquista [4], botica [4], cientifico [4], colegio [4], ejercicio [4], fisica [4], Japones [4], manuscrito [4], matematica [4], mecanismo [4], memoria [4], profesor [4], secreto [4], torre [4], abrigo (shelter) [3], aplicacion [3], azul [3], capitalista [3], civilizacion [3], colera [3], comercial [3], comercio [3], escuela [3], esencia [3], filosofo [3], gobierno [3], Holandes [3], mision [3], nacion [3], tecla [3], tecnologia [3], telegrafo [3], tradicional [3], victima [3], anarquismo [2], arquipelago [2], artilleria [2], atmosfera [2], cafe [2], calculo [2], campeonato [2], chorizo [2], cientifico [2], colleccion [2], comunismo [2], concentracion [2], curiosidad [2], economia [2], electromagnetico [2], especialidad [2], evolucion [2], exposicion [2], generacion [2], instruccion [2], leccion [2], lenguaje [2], logica [4, bagaman ginamit isang beses sa "logica dialectica"], matematica [2], matematico [2], negocio [2], opinion [2], poeta [2], profesional [2], propiedad [2], provincia [2], publico [2], revolucionario [2], sociologia [2], at traficante [2]. Bukod dito'y may higit sa tatlung salita na isang beses ginamit. Salungat sa unang pagtingin, ang mga mas madalang ang pagkakagamit ang susi sa akdang ito. Nakikilala ang isang wika sa mga salitang pinakamadalas nitong gamitin at, ito ang paradoha, pinakamadalang nitong gamitin. Anong wika ang ginagamit kung may isang salitang Espanyol sa pangungusap na

puro Filipino? Siyempre, Filipino. Ang tagpuan ng Ang Makina ni Mang Turing ay Hamburg, sa Germany, at ang mga tauhan nito, kung hindi man Aleman at Filipino ay Hapon. Hapon, halimbawa, habang nakikipag-usap sa isang Filipino, ang nagsabing “Nang kakatapos ko pa lamang ng aking curso sa matematica at filosofia sa Tokio ay pinili na ako ng estado ng Meiji upang maging bahagi ng unang pangkat ng Japones na mag-aaral ng ciencia militar sa Alemanya. Bahaging filosofico ng cienciang ito ang ibinigay sa amin bilang pangunahing especializacion” (Guillermo, Ang makina, 9). Ang puso ng sipi na ito ay ang salitang “cienciang,” na paglaman na nga ng balarilang Filipino sa salitang Espanyol. (Ganito rin ang nangyari sa “guerra” [“guerrang,” “pang-guerra], “carruaje” [“carruajeng”], “novela” [“novelang”], “cerveza” [“mag-cerveza”], at marami pang iba.) Sa buong nobela mapapanood ang pag-angkop na nagaganap sa wika, kung kaya nga, halimbawa, 12 beses na ginamit ni Guillermo ang “kabayo,” 18 ang “kuwento,” siyam ang “kanyon,” anim ang “puwersa,” at tatlong beses ang “serioso.”

Dapat basahin ang Makina sa konteskto ng pang-uusig sa wikang Filipino, at sa pangkalahatang lihis na kondisyon ng edukasyon sa Pilipinas. Malay sa mga isyung ito si Guillermo. Isa siya sa mga editor ng *Mula Tore Patungong Palengke*, tungkol sa neoliberal na edukasyon sa Pilipinas. Sa antolohiyang ito lumabas ang atake ni Melania Abad sa anti-Filipinong palisi na lumabas sa ilalim ng rehimeng Arroyo, ang EO 210, pati na rin ang Gullas Bill (Abad 218-221). Ang mga kontra-wikang pambansang patakaran ay nagpapatuloy sa rehimen ni Aquino, pinakaobyus sa CHED Memorandum 20, na tiklo sa mga guro ng Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas ng UP Diliman, kasama na si Guillermo (Pineda w.p.; para sa pangkalahatang tingin sa paksa, tingnan din ang Geronimo 2014). Ang programang K to 12 ng kasalukuyang gobyerno ay binalahura na rin ni Guillermo bilang nagpapaunlad sa ibang bansa imbes na Pilipinas (E. Reyes 2015).

Laban dito, pinapatunayan ni Guillermo na puwedeng gamitin ang Filipino sa intelektuwal na diskurso. Kaya nga mayroong kay raming palitan ng kuro-kuro at impormasyon sa Makina. Halimbawa, ipinaliwanag ng tauhang Hapon ang Vom Kriege ni Clausewitz (62-66). Samantala, ang isang tauhang Aleman ay nagbigay naman ng espekulasyon tungkol sa computer na maaaring maglaro ng chess (58). Kung maalam ang awtor tungkol sa politikal na pagkiling ni Guillermo, maaaring maisip na muestra itong tumatangkilik sa liberal na multikulturalismo. Ang totoo, nasyonalistang pagmamalaki ito sa wikang pambansa, na wika na rin ng mga dayuhan. Kung kaya nga ang bidang Filipino ay inalala ang rebelyon ni Dagohoy (36-39), dahil siyempre ang kasaysayan ang isa sa pinakaimportanteng agham na dapat ay nakasulat sa sarili nating wika. Bahagi rin ng proyektong ito ang pagpapaliwanag ni Guillermo (i.e. ang implied author sa teksto) ng mga alituntunin ng sungka (32-33) na matutunghayan sa pagprint ng nasabing mga alituntunin sa back cover ng libro mismo (kung saan madalas ilagay ang mga blurb, i.e. mga sipi na ang silbi’y ibenta ang libro). Ang anti-kapitalistang katangiang ito (imbes na maglagay ng ad ay naglagay ng paglalarawan sa laro) ay maaaring iinterpretar bilang papuri sa wika. Ang wika ay paglalaro din mismo, bagaman pilit itong nireredyus ng mga tao sa estado ng gamit lamang. Kung utilidad

nga lamang ang mahalaga sa isang wika, bakit pa ito may kung ano-anong aspektong nagpapahirap lamang sa komunikasyon (halimbawa na lang ay ang irregular verbs sa Ingles, ang dative form sa Aleman, at pag-uulit sa Filipino)?

Hindi sinasabing walang silbi ang wika, kundi, na hindi silbi ang kaloob-looban nito. Sa lente rin ng laro dapat tinitingnan ang panitikan. Hindi nito sinasalamin ang realidad (at tandaan natin, kabaliktaran ng realidad ang nakikita sa mga repleksiyon), bagkus nilalaro nito ang sarili. Sa paglalarong ito, isinasakatawan ng panitikan ang pinaka hindi dapat sinusukat na ang istandard ay silbi: ang tao.

Kapag sumigaw ang isang nilalang sa kuweba, at bumalik sa kaniya ang ingay na kaniyang nilikha, ang tawag dito'y alingawngaw. Ito ang ginagamit ng mga paniki para hindi bumangga sa pader, at maaari ding gayahin ito ng tao, kung pagtiyatyagaan, para matukoy ang kaniyang lokasyon, sakaling mawala sa kuweba. Isang napakaespesipikong sitwasyon! Itong alingawngaw, maaaring ituro sa atin ang limitasyon ng talinghaga ng salamin. Parehas din naman nilang inuulit ang mayroon na. Ngunit, at ito ang punto ng materyalistang analisis, kailangang baguhin ang meron.

Sa materyalistang analisis ng panitikan, naipapaliwanag ang kahungkagan ng realismo bilang kategorya, ang pangangailangan na bigyang-prioridad ang pagsusuri sa popular na literatura na tinutuya ng iba bilang "basura," pati na rin ang mga kakaibang likha tulad ng Ang Makina ni Mang Turing. Nagagawa ito ng materyalistang analisis dahil hindi ito nabibighani sa harap ng salamin, hindi hinahanap kung sino ang pinakamahusay kumopya ng realidad. Alam ng materyalistang kritiko na hindi matatakasan ng panitikan ang kasaysayan. Ang hinahanap niya'y ang kabaliktaran, anong epekto mayroon ang likhang sining sa lipunan? Anong pagnanasa ang pinakawalan nito sa mga mambabasa? Paano nito binago ang mundo?

Ang kritisismong ito ay maka-Jurilla, maka-Hau, at maka-Mojares. Ito ay maka-Lumbera at maka-Lucero. Sa madaling salita, bahagi ng mahabang tradisyon ng kritisismong Filipino.

TALA

Ang sumusunod ay ilan lamang sa mga nobelang lumabas mula taong 2000 hanggang 2014. Bukod kay Bob Ong, ang mga ito ay "literary" ang branding, pero makikitang hindi realismo ang dominanteng moda. Ang Makinilyang Altar ni Cleto, halimbawa, ay collage. Ang Para kay B ni Lee ay metafiction, samantalang ang kaniyang Amapola ay alegoryang gumagamit ng figura ng manananggal. Ang Etsa-Puwera ni Reyes ay may hibo ng magic realism kahit na historikal, at ang kaniyang Huling Dalagang Bukid ay metafiction. Pinaghalo ang dalawang moda sa (H)istoryador(a) ni Nadera.

Eros Atalia, Ligo na U, Lapit na Me (Visprint, 2009)
 Eros Atalia, Tatlong Gabi, Tatlong Araw (Visprint, 2013)
 Abdon Balde, Jr., Pangarap at Pangitain (UST, 2001)
 Abdon Balde, Jr., Sa Kagubatan ng Isang Lungsod (UST, 2002)
 Abdon Balde, Jr., Mayong (UST, 2003)
 Abdon Balde, Jr., Hunyango sa Bato (UST, 2004)
 Abdon Balde, Jr., Awit ni Kadunung (UST 2008)
 Luna Sicat Cleto, Makinilyang Altar (UP, 2002)
 Luna Sicat Cleto, Mga Prodigal (Anvil, 2012)
 Lourde de Veyra, Super Panalo Sounds! (UST, 2011)
 Allan Derain, Ang Banal na Aklat ng mga Kumag (Cacho, 2013)
 Ricky Lee, Para kay B (o kung paano dinevastate ng pag-ibig ang 4 out of 5 sa amin) (2008)
 Ricky Lee, Si Amapola sa 65 na Kabanata (2011)
 Victor Emmanuel Carmelo Nadera, Jr., (H)istoryador(a) (UP, 2000)
 Bob Ong, Alamat ng Gubat (Visprint, 2003)
 Bob Ong, Macarthur (Visprint, 2007)
 Bob Ong, Kapitan Sino (Visprint, 2009)
 Bob Ong, Ang mga Kaibigan ni Mama Susan (Visprint, 2010)
 Bob Ong, Lumayo Ka Nga sa Akin (Visprint, 2011)
 Bob Ong, Si (Visprint, 2014)
 Edgar Samar, Walong Diwata ng Pagkahulog (Anvil, 2008)
 Edgar Samar, Sa Kasunod ng 909 (UST, 2012)
 Edgar Samar, Si Janus Silang at ang Tiyanak ng Tabon (Adarna, 2014)
 Jun Cruz Reyes, Etsa-Puwera (UP, 2000)
 Jun Cruz Reyes, Ang Huling Dalagang Bukid at ang Authobiography na Mali: Isang Imbestigasyon (Anvil, 2011)
 Norman Wilwayco, Mondomanila (2002)
 Norman Wilwayco, Gerilya (2008)

MGA SANGGUNIAN

- Abad, Melania. "Neoliberalistang Pagpapaplanong Pangwika Tungo sa Komodipikado at Episyenteng Pagpapahayag." *Mula Tore patungong Palengke: Neoliberal Education in the Philippines*. Ed Bienvenido Lumbera, Ramon Guillermo, Arnold Alamon. Lungsod Quezon: IBON Books, 2007. pp. 211-226. Nakalimbag.
- Cruz-Lucero, Rosario. *Ang Bayan sa Labas ng Maynila*. Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press, 2007. Nakalimbag.
- "Cultural materialism." Nasa https://en.wikipedia.org/wiki/Cultural_materialism_%28cultural_studies%29. Huling inakses noong Oktubre 23, 2015.
- Dizon, Romeo. "Ang Nobela sa Kasalukuyang Panahon (May Diin sa Nobela sa Tagalog at Ingles)." *Lagda Hunyo* 1991. pp. 66-78. Nakalimbag.
- Eagleton, Terry. *Marxism and Literary Criticism*. London: Routledge, 1976. Nakalimbag.
- Geronimo, Jee. "No Filipino Subjects in College? 'Tanggol Wika' Opposes CHED Memo," *rappler.com*, Hunyo 21, 2014. Nasa <http://www.rappler.com/nation/61234-tanggol-wika-general-education-college>. Inakses noong Mayo 5, 2015.
- Guillermo, Ramon. *Pook and Paninindigan: Kritika ng Pantayong Pananaw*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 2009a. Nakalimbag.
- . *Translation and Revolution: A Study of Jose Rizal's Guillermo Tell*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 2009b. Nakalimbag.
- . "Mga Suliranin sa Proyekto ng Maignaying Pilipino." *Salin-Suri: Panimulang Pagmamapa ng mga Larangan ng Pag-aaral sa Pagsasalin sa Filipinas*. Ed Galileo S. Zafra, (Quezon City: UP Sentro ng Wikang Filipino-Diliman, 2009c, pp. 263-278. Nakalimbag.
- . *Ang Makina ni Mang Turing*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 2013. Nakalimbag.
- Guillermo, Ramon, Rhandley Cajote, Aristeo Logronio, "UP Diksiyunaryong Filipino: Sinonismong Walang Hangganan," *Daluyan* No. 2 (2015), pp. 54-71. Nasa <http://journals.upd.edu.ph/index.php/djwf/article/view/4503/4066>. Huling inakses noong 1 Disyembre 2015.
- Hau, Caroline. *Necessary Fictions: Philippine Literature and the Nation, 1946-1980*. Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press, 2000.
- Jameson, Fredric. *Antimonies of Realism*. London: Verso, 2015. Nakalimbag.
- Jurilla, Patricia May. *Tagalog Bestsellers of the Twentieth Century: A History of the Book in the Philippines*. Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press, 2008. Nakalimbag.
- Lopez, Salvador. *Literature and Society: Essays on Life and Letters*. Manila: University Pub. Co., 1940. Nakalimbag.
- Lumbea, Bienvenido. "The Nationalist Literary Tradition." *Nationalist Literature: A Centennial Forum*. Ed Elmer Ordoñez. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 1995. pp. 1-16. Nakalimbag.
- . *Revaluation*. Manila: University of Santo Tomas Publishing House, 1997. Nakalimbag.
- Lumbea, Bienvenido at Cynthia Nograles Lumbea (mga ed), *Philippine Literature: A History and Anthology*. Lungsod Pasig: Anvil, 1997. Nakalimbag.
- Mangahas, Rogelio. "Introduksiyon." *Sa mga Kuko ng Liwanag* ni Edgardo Reyes. Maynila: De La Salle University Press, 1986. pp. xi-lviii. Nakalimbag.
- Mojares, Resil. *Origins and Rise of the Filipino Novel: A Generic Study of the Novel Until 1940*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 1998. Nakalimbag.
- . "The Islands According to Pigafetta." *Waiting for Mariang Makiling*. Lungsod Pasig: Anvil, 2002. pp. 20-51. Nakalimbag.
- . "The History in the Text." *Tinuha: History in Philippine Literary Texts*. Ed Victor Sugbo. Maynila: National Commission for Culture and the Arts, 2003. pp. 1-8. Nakalimbag.
- Nelmida-Flores, Crisanta. "Panitikan bilang Panunuring Panlipunan: Pagbasa sa Nobelang Tagalog sa Dekada 90," *Philippine Humanities Review*, Volume 4, 2000. pp. 35-55. Nakalimbag.

Pineda, Haidee. "Mga guro sa Filipino, tumutol sa utos ng CHED na tanggalin ang Filipino subjek sa kolehiyo," nasa upd.edu.ph, w.p. Nasa <http://upd.edu.ph/~updinfo/jul14/articles/Mga%20Guro%20tutol%20sa%20utos%20ng%20CHED%20na%20tanggalin%20ang%20Filipino%20subjek.html>. Inakses noong 5 Mayo 2015.

Reyes, Ernie. "K to 12 to create more OFWs, not development of Philippines - UP Prof," nasa [interaksyon.com](http://www.interaksyon.com), Marso 22, 2015. Nasa <http://www.interaksyon.com/article/107422/k-to-12-to-create-more-ofws-not-development-of-philippines---up-prof>. Inakses noong Mayo 5, 2015.

Reyes, Jun Cruz Jr. *Tutubi, tutubi, 'wag kang magpahuli sa mamang salbahe*. Lungsod Quezon: New Day, 1987. Nakalimbag.

"Teoriya ng realismo." Nasa https://tl.wikipedia.org/wiki/Teoriya_ng_realismo. Huling inakses noong Oktubre 23, 2015.